

DE FUNERAIRE KUNST, een traditie van intensieve artistieke import en export

Linda Van Santvoort (Docent Geschiedenis van de Bouwkunst en Monumentenzorg, Universiteit Gent – Ondervoorzitter van vzw Epitaaf)

1
II

Tot ver in de 18de eeuw was het de traditie dat vorsten, adel en clerus werden begraven onder somptueuze grafmonumenten in de kerk. De rijkdom van de grafarchitectuur en sculptuur stond in directe relatie tot het belang van de begraven persoon. Het grafmonument was de ultieme uiting van status en de kunstenaars werden met zorg uitgekozen.

Margaretha van Oostenrijk verkoos haar grafsculptuur – zij is als gisant afgebeeld naast die van haar overleden echtgenoot Philibert II van Savoye in de kerk van Bourg en Bresse – te laten uitvoeren (tussen 1526 en 1531) door de uit Worms afkomstige, maar aan het Mechelse Bourgondische hof aangeworven beeldhouwer, Conrat Meit (1480-1550).

Artus Quellinus de Jonge (*Sint-Truiden, 1625-1700) wist zijn talenten als barokke grafbeeldhouwer uit te spelen voor diverse opdrachtgevers, voornamelijk hoge clerus en adel. Zijn oeuvre situeert zich in diverse steden in de Nederlanden (Antwerpen, Amsterdam, Brugge). Zijn prachtige grafmonumenten zijn vandaag nog steeds te bewonderen in Antwerpen, Hasselt, maar ook in het verre Kopenhagen.

Hoewel de traditie van de prachtige en monumentale grafmonumenten aan het eind van de 18de eeuw onder druk kwam te staan nadat Jozef II een verbod uitvaardigde op de begraafing in de kerken, kon dit niet verhinderen dat er nog tot ver in de 19de eeuw schit-

terende grafmonumenten in kerken werden opgericht. Niet zelden getuigen ook de classicistische of neoklassieke grafsculpturen in de kerken van een intense internationale wisselwerking.

De invloed van het boegbeeld van het Italiaanse neoclassicisme (Antonio Canova, 1757-1822) bereikte ook onze contreien in het werk van beeldhouwers, die vaak zelf in Italië het werk van de meester hadden gezien (o.a. Gilles Lambert Godecharle, 1750-1835) en dit in hun funeraire creaties hier lieten doorwegen.

De door hofbeeldhouwer Guillaume Geefs (1805-1883) uitgevoerde grafmonumenten in de vroege 19de eeuw, staan op één lijn met die van de in Berlijn actieve Christian Daniel Rauch (1777-1857) die er, in opdracht van koning Friedrich Wilhelm III, de meest indrukwekkende mausolea realiseerde.

Interessant wordt het wanneer we mogen vaststellen dat deze artistieke invloeden zich stilaan gaan verspreiden en ook doordringen tot de meer 'bescheiden' grafkunst van de minder gekende kunstenaars in een periode dat het grafmonument niet langer het privilege was van de adel en clerus, maar ook binnen het bereik lag van de burgerij. Deze ontwikkeling doet zich voor aan het einde van de 18de en tijdens de 19de eeuw, die gekenmerkt wordt door een grote ommekeer in de funeraire cultuur.

Berlijn, Charlottenburg, grafmonument koningin Luise, 1811-1815 (foto Hans Foncke)

Antwerpen, Kerk Sint-Jacob, monument Henrica Carolina Adriana Josepha Van Cornelissen, 1849-50, Guillaume Geefs (foto KIK M88463)

2 De 19de-eeuwse begraafplaats – een compromis tussen het Engelse 'Park Cemetery' en de monumentaliteit van de Italiaanse 'Campo Santo'

Het edict van Jozef II, daterend van 1784, luidde een nieuw funerair tijdperk in. Nieuwe begraafplaatsen moesten worden aangelegd buiten de stedelijke kernen.

Het Napoleontisch decreet van 1804 zou de impact van deze beslissing nog versterken door de begraafplaats volledig te onttrekken aan het kerkelijk (parochiaal) monopolie. Voortaan zou iedereen – onafgezien van zijn of haar geloofsovertuiging, rang of stand (dat laatste moet niet te letterlijk worden genomen) – broederlijk op één en dezelfde begraafplaats de laatste rustplaats vinden en dat op een persoonlijk en voor de eeuwigheid verworven grafconcessie. Dit laatste leidde tot een explosie van een ongeëvenaarde artistieke en stilistische rijkdom aan individuele graftekens.

Voor de aanleg van deze nieuwe dodenakkers vond men inspiratie in de Engelse traditie van de landschapsparken, maar ook in de Parijse dodenakker Père Lachaise (opgericht in 1804) waarvan de voorbeeldfunctie in heel Europa doorwoog. Père Lachaise zelf was geïnspireerd op de Engelse modellen en dankte zijn aantrekkingskracht voornamelijk aan begraven beroemdheden die er rustten onder indrukwekkende graftombes in een 'elysisch' kader.

Het is overigens kenmerkend dat in vele van onze begraafplaatsen een evenwicht tussen enerzijds orde en structuur (wat vaak samengaat met een efficiënt en zuinig gebruik van de oppervlakte) gecombineerd werd met aandacht voor en belang van de natuurlijk-landschappelijke component. De in de 19de eeuw aangelegde dodenakkers zijn niet zelden oasen van groen en rust (vb. Schoonselhof, Antwerpen, 1911 – Brussel, stedelijke begraafplaats Evere, 1877). De structuur van de begraafplaats wordt uitgezet in grote lanen (dreven) en plantsoenen waartussen de graftekens in duidelijk afgebakende perken zijn ondergebracht.

De Italiaanse begraafplaatsen werden vaak gekenmerkt door monumentale grafgaleries die het 'Campo Santo' omsluiten. Ook dit soort aanleg is bij ons van invloed,

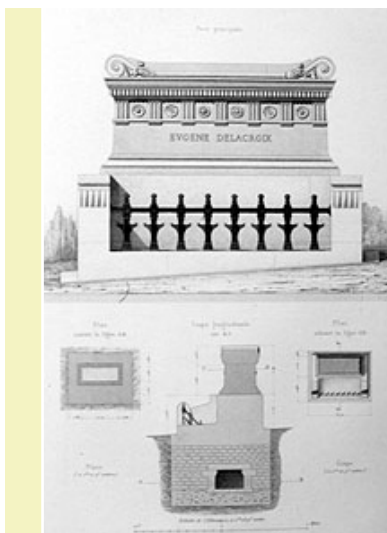
ondermeer in het 'Campo Santo' van Mariakerke (1873). Ontwerper Jean-Baptist Bethune liet zich hierbij rechtstreeks inspireren door het middeleeuwse voorbeeld in Pisa.

Hoewel de hoger geschetste evolutie een radicale ommekeer teweegbracht en komaf wou maken met het in onze streken vertrouwde beeld van het 'kerkhof' zijn er (gelukkig) toch nog heel wat kleinere parochiale kerkhoven bewaard gebleven. Zij getuigen van een eeuwenoude traditie en een hardnekkig verzet (vooral vanwege de kerk) tegen de opgedrongen (geïmporteerde) funeraire cultuur.

De graftekens – van Egyptische obelisk of sfinx over Romeinse sarcofaag tot Keltisch kruis...

Een wandeling op een kerkhof of begraafplaats confronteert ons vandaag met een grote rijkdom aan vormen, stijlen en materialen. Met de eeuwigheid voor ogen spaarden onze voorouders kosten nog moeite. Op de nieuw aangelegde dodenakkers woedde tijdens de 19de en het begin van de 20ste eeuw een hevige concurrentie om het meest stijlvolle grafteken dat uitdrukking moest geven aan de eigen status en geloofsovertuiging of ideologie.

De typologie van de graftekens is haast onuitputtelijk: de inspiratie kwam vaak uit een ver verleden en uit verafgelegen regio's. Het 'oertype' van het grafmonument is ongetwijfeld de sarcofaag (letterlijk: 'vleesetende stenen kist'). De sarcofaag zal over de eeuwen heen merkwaardig genoeg stand houden. In zijn meest eenvoudige en elementaire vorm heeft hij weinig spectaculairs, maar in de loop der geschiedenis zal de vorm zich aanpassen aan diverse

César Daly, *Spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, stèles, pierres tombales, croix, etc.*, Ducher et Cie., Paris, 1871.

Begraafplaats Brussel, sarcofaag, grafmonument P.V. Jamaer (+1902) (foto LVS)

stijlen en stromingen. Voorbeelden uit de Romeinse periode zijn belangrijk vermits zij vaak als inspiratie hebben gediend voor de 19de-eeuwse ontwerpers. Het feit dat enkele beroemdheden – we denken ondermeer aan J.J. Rousseau – rustten onder een sarcofaag, heeft ongetwijfeld bijgedragen tot het succes van deze typologie. Verwant aan de sarcofaag is de typologie van de cippe die grote ver-

spreiding kent in de neoklassieke periode en rechtstreeks verwantschap vertoont met de 18de-eeuwse prenten van Piranesi en diens voorstelling van het grafmonument van Nero.

Sommige typologieën zijn te situeren in een specifiek ideologische context. De obelisk kreeg in de periode van de Franse Revolutie de betekenis van vrijheidssymbool. Napoleons veldtochten in Egypte

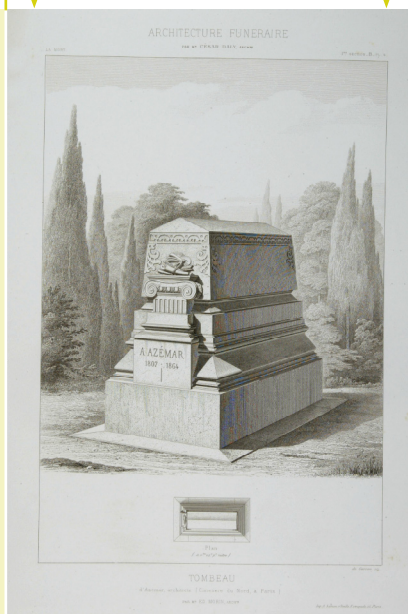
(1798-1801) wakkerden de aandacht voor de Egyptische cultuur aan. Aanhangers van Napoleon verkozen niet zelden hun laatste rustplaats door een obelisk te laten markeren. De Egyptomanie die in de 19de eeuw woedde, gaf aanleiding tot bijzonder fraaie voorbeelden van graftekens waarin diverse Egyptische vormen (lotuszuilen, sfinksen) opduiken. Vaak is een Egyptisch grafteken gelieerd aan een maçonnieke ideologie. De vrijmetselarij laat zich in de structuur en de rituelen van haar broederschappen immers inspireren door de Egyptische cultuur en symboliek.

Het 19de-eeuwse eclecticisme schept het kader voor een vrije omgang met vormen uit alle stijlperioden die naar believen kunnen worden gecombineerd. De publicatie van een aantal indrukwekkende albums met afbeeldingen van de meest fraaie grafmonumenten (o.a. de albums van César Daly, 1871, Parijs en Jules Fonteyne, 1879-89) verspreidden de funeraire vormtaal onder een brede waaier van ambachtslieden die zich hierdoor maar al te graag lieten inspireren.

Alhoewel de meeste begraafplaatsen gekenmerkt worden door een overwicht aan klassiek geïnspireerde monumenten (zerken, stèles, sarcofagen, aedacula, ...), is er in onze overwegend christelijke traditie ook een kenmerkende stroming van neogotische grafmonumenten. Talrijke neogotische grafkapellen sieren de graven van katholieke families die hierin blijf geven van hun geloofsovertuiging. De neogotiek is immers de uitverkoren stijl van de katholieke (ultramontaanse) burgerij. Mede onder impuls van de Engelse Gothic Revival

Monument Azémar. Cimetière du Nord (Parijs); César Daly, *Bibliothèque de l'architecture funéraire*, Parijs, 1871 (Zie ook: Epitaf Nieuwsbrief n° 0, november 2004.)

Sint-Joost-ten-Node, grafmonument Ketels, 1886, Em. Beernaert (foto LVS)

G.B. Piranesi (*Antichità Romana*), Grafmonument Nero

Begraafplaats Lier, cippe (foto LVS)

bloeit de neogotiek overal in West-Europa. Het is daarbij interessant om vast te stellen hoe er, specifiek binnen de funeraire architectuur, gemeenschappelijke aandachtspunten zijn over de grenzen heen en sommige modellen – zoals het pinakelmonument – daardoor een internationale verspreiding kennen (vbn. van pinakelmonumenten treffen we immers aan in Italië, België, Duitsland en Nederland). Het kruis is één van de meest voorkomende christelijke symbolen in de funeraire kunst. Vooral op de bescheiden begraafplaatsen is het kruisteken (in steen, gietijzer of hout) beeldbepalend. Naast het Latijns kruis (meest voorkomend) komen ook tal van andere kruisvormen voor, waaronder het Keltische of Ringkruis waarbij de cirkel symbool staat voor de cyclus van geboorte, leven en dood. Het is overigens dit Keltische of Ierse kruis dat Joe English inspireerde wanneer hij tijdens WO I een ontwerp maakte voor de ‘heldenhuldezerk’ die op menig graf van jong gesneuvelde en overtuigde Vlaming zou prijken, vergezeld van de blauwvoet en het AVV-VVK. Dit brengt ons bij het fenomeen van de oorlogsbegraafplaatsen. De unieke voorbeelden van de Engelse en Duitse begraafplaatsen zijn genoegzaam bekend, maar ook op tal van kleinere gemeentelijke begraafplaatsen zijn er soms segmenten voor oorlogsbegraving die getuigen van de Grote Oorlog en hoe de gesneuvelden ver van huis hun laatste rustplaats vonden.

Materialen van eigen bodem in de verdrukking – het succesverhaal van de geïmporteerde graniet

In de materialen die gebruikt worden voor het vervaardigen van grafmonumenten is er een ontwikkeling waar te nemen. De monumentale en pronkerige graven in de kerken waren overwegend in marmer vervaardigd, waarbij niet zelden de kleurenrijkdom van de diverse marmersoorten optimaal werd uitgespeeld om de artistieke expressie kracht bij te zetten.

Marmer is niet of nauwelijks bestand tegen onze klimatologische omstandigheden. Bij het opstellen van grafmonumenten in open lucht werd de voorkeur gegeven aan arduin (blauwe hardsteen): een materiaal van eigen bodem dat veel beter bestand was tegen weer en wind. Het beeld van de 19de-eeuwse begraafplaats zoals hier aan de orde, wordt gedomineerd door deze blauwgrijze inheemse natuursteen. Witte marmer werd gebruikt voor portretbustes, beelden of beeldengroepen. Niet zelden maakten grafbeeldhouwers en zerkenmakers melding op hun briefpapier of facturen van directe contacten met buitenlandse marmer- en steengroeven als bewijs en als garantie van de kwaliteit.

Ook Franse natuursteen (diverse soorten zijn in gebruik) leende zich goed tot de uitwerking van grafsculptuur.

Naar het einde van de 19de eeuw komt er echter verandering in dit materiaalgebruik. De invoer van uitheemse granietsoorten wint snel veld en zal meer kleur brengen op de begraafplaats. Graniet wordt geïmporteerd uit het noorden en het zuiden en is inmiddels ingeburgerd in het funeraire landschap.

5

De toepassing van graniet in combinatie met bronssculptuur en meer specifiek de verloren wastechiek (sire perdu), is rond de eeuwwisseling verantwoordelijk voor een nieuw elan in de funeraire kunst. Inmiddels heeft de toepassing van graniet de blauwe hardsteen quasi volledig verdrongen.

De begraafplaats als 'multicultureel' gegeven

De sporen van onze hedendaagse multiculturele samenleving zijn ook op de begraafplaats waar te nemen. Iedereen kent wel de indrukwekkende joodse begraafplaats in Praag. Kenmerkend voor de integratie van de joodse gemeenschap in de Antwerpse metropool is het feit dat zij niet begraven zijn op een afzonderlijke begraafplaats maar op Schoonselhof, weliswaar in een afgebakend segment. De grafmonumenten worden hier gekenmerkt door een eigen vormtaal – vaak zelfs art nouveau geïnspireerd – maar met de opvallende afwezigheid van de menselijke afbeelding zoals voorgeschreven door de joodse funeraire cultuur.

Wie ooit in de gelegenheid was een begraafplaats in Italië of Spanje te bezoeken heeft er zich rekenschap kunnen geven van de nog sterk aanwezige funeraire cultuur. Onze medeburgers van mediterrane oorsprong laten zich ook bij ons opmerken door een grote aandacht voor het grafteken van hun overleden dierbaren, al was het maar in de vaak overvloedig aanwezige accessoires op de zerk.

De moslimgemeenschap daarentegen verkiest haar doden naar het land van herkomst te repatriëren. In een beperkt aantal Vlaamse steden en gemeenten (Antwerpen, Beringen, Heusden-Zolder, Kortrijk, Leuven, Maaseik, Mol, Oostende en Turnhout) is een moslimperceel voorzien op de gemeentelijke begraafplaats. Dit laat toe de overleden moslim individueel (nooit meer dan één persoon per graf) te begraven met het hoofd naar Mekka georiënteerd.

Bibliografische selectie

Celis, M., *Waar tijd van geen tel is: de vakafdeling funerair erfgoed*, in : M&L, jan-febr. 2002, pp.20-45

Een introductie tot de zorg voor het Funerair Erfgoed, Zesde ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg, Verslagboek, 20-21 maart 1999

Meer over moslimbegraafplaatsen en een stand van zaken in de diverse Vlaamse steden en gemeenten:

De Ley Herman, *Het Recht op een Menswaardige Begrafenis*, Centrum voor Islam in Europa, Gent, 3 april 2004 (Tekst n.a.v. de studie- en actiedag over moslim-begraafplaatsen (3de Dag van de Gelijkberechtiging)

<http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE2/deley32.htm>